

Dünya təcrübəsində ticarətin liberallaşdırılması və Azərbaycan nümunəsi

Vüsalə CƏFƏROVA,
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat
İnstitutunun aspirantı

Muğdət HACIZADƏ,
Bakı Mühəndislik Universiteti

XÜLASƏ

Ticarət anlayışı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin və iqtisadi inkişafın təməl prinsiplərindən biridir. Zamanla ticarətin tənzimlənməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Məşhur iqtisadçılar və tədqiqatçılar belə düşünür ki, azad ticarət beynəlxalq əlaqələri yaxşılaşdırmaqla yanaşı, ölkə və dünya iqtisadiyyatına müsbət təsirlər göstərir. Məhz 20-ci əsrin ortalarından etibarən ticarətin dünya iqtisadiyyatında rolu artmışdır. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin yaradılması, daha sonra Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə əvəz olunması qlobal ticarət həcmi dəfələrlə artmış, regionların inkişafına, istehsalda diversifikasiyaya müsbət təsir göstərmişdir. Lakin, hər bir ölkənin iqtisadi modeli, inkişaf səviyyəsi və resurslarının fərqli olduğunu nəzərə alsaq, ticarətin liberallaşdırılması hər ölkəyə fərqli təsir göstərə bilər. Bu məqalədə müxtəlif ölkələrdə aparılan tədqiqatlar təhlil edilmiş, Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı atılan addımlar və onun qeyri-neft sektoruna təsiri araşdırılmışdır.

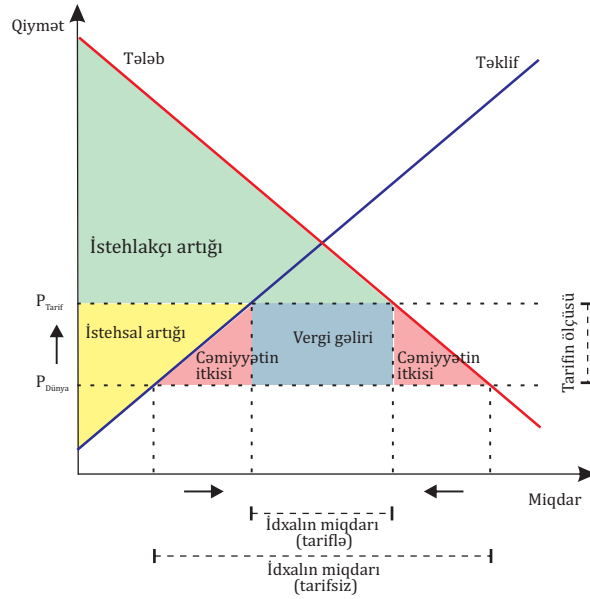
***Açar sözlər:** Azərbaycan, ÜTT, ticarətin liberallaşdırılması, qeyri-neft sektoru, tarif dərəcələri*

1. NƏZƏRİ BAXIŞLAR

XVI-XVIII yüzilliklərdə Avropada geniş yayılmış olan merkantilist nəzəriyyəyə əsasən, ölkələr idxalı tariflər vasitəsilə azaltmalı, dünya bazarındakı maksimum paya sahib olmaq üçün ixraca fokuslanmalıdır. Lakin, müasir iqtisadiyyatın atası hesab edilən Adam Smit **mütləq xərc üstünlüyü** prinsipi ilə merkantilist ideyaya qarşı gəlmiş və azad ticarəti dəstəkləmişdir. Onun nəzəriyyəsinə əsasən, ölkələr az xərclə əldə edə bildikləri məhsulları istehsal etməli, istehsalı baha başa gələn məhsulları isə digər ölkələrdən idxal etməlidir. A.Smitin fərziyyələrinə əsasən, bu zaman ölkələr arasındakı ticarətdə maneələr aradan qaldırılmalıdır (1776). Daha sonra David Rikardo xarici ticarətlə bağlı nəzəriyyəsində, - "Azad ticarət sistemində hər bir ölkə öz kapitalını və əməyini hər biri üçün daha faydalı olan işlərə sərf edir", - deyər vurğulamışdır. D.Rikardonun **müqayisəli üstünlük** prinsipinə əsasən, alternativ xərci az olan məhsulların ixraca yönəlik istehsalı, fürsət xərci çox olan əmtələrin isə digər ölkələrdən tədarük edilməsi rəqabətli mühitdə iqtisadi artıma gətirib çıxaracaqdır (1817).

Daha sonralar Eli Heckscher və Bertil Ohlin tərəfindən **Heckscher-Ohlin modeli** hazırlanmışdır. Bu modeldə müxtəlif ixtisaslara və təbii ehtiyatlara malik olan iki ölkə arasında ticarətin tarazlığını qiymətləndirir. Bu teoremə əsasən, intensiv istehsal gücü olan ölkə kapital tutumlu əmtəə, işçi qüvvəsi bol olan ölkə isə əmək tutumlu mal ixrac edir (1933). Ölkə azad ticarətə keçdikdə onun ixrac etdiyi malların qiyməti qalxacaq, idxal etdiyi malların qiyməti isə aşağı düşəcək. İxrac sənayesində daha yüksək qiymətlər mənfəət axtaran firmaları istehsalı genişləndirməyə ruhlandıracaq. Qiymətlərin azalmasından əziyyət çəkən idxalla rəqabət aparan sənayelər öz itkilərini azaltmaq üçün istehsalı azaltmaq istəyəcək. Bu bazarda təklif edilən işçi qüvvəsinin çox olmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da işçi gəlirlərini aşağı endirəcəkdir.

Qrafik 1. Azad ticarətin iqtisadiyyata təsiri

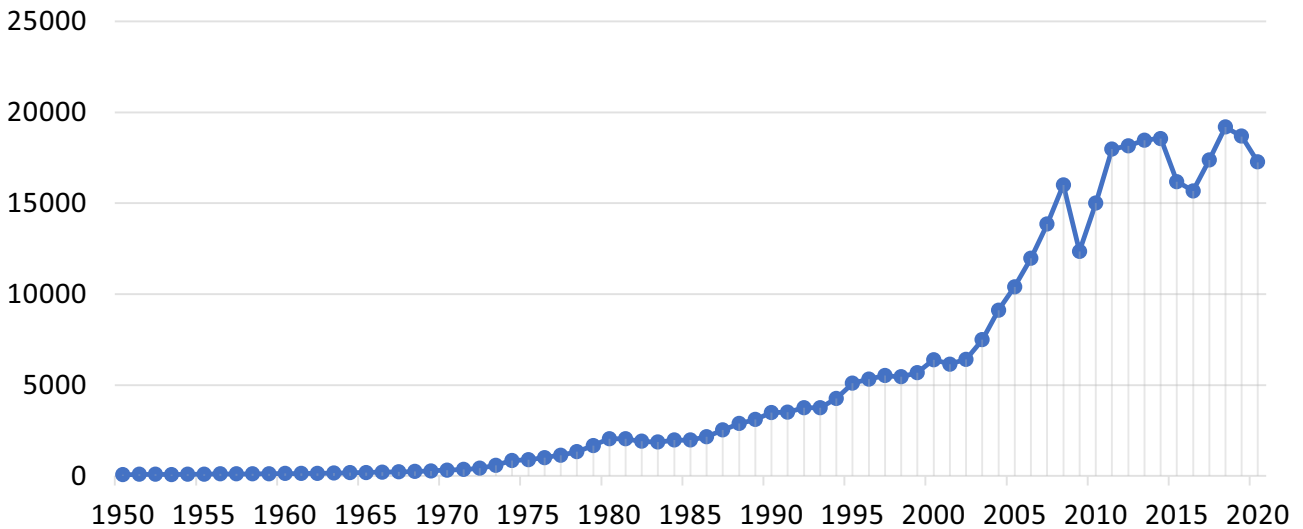
Qrafik 1.-ə əsasən, ölkələr məhsullara tətbiq olunan tarifləri qaldırdığı zaman istehlakçı artığı böyüyəcək, istehsalçı artığı azalacaq. Bu da əhali arasında rifahın artmasına gətirib çıxaracaq. Eyni zamanda, dövlət tarif vergi gəlirlərindən imtina etmiş olacaq.

2. DÜNYA TƏCRÜBƏSİNDƏ TARİF DƏRƏCƏLƏRİ

Dünya ölkələri arasında ticarətin artımı bir çox ölkələrdə gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ənənəvi ixrac məhsullarından – kənd təsərrüfatı və xammal ixracından - sənaye məhsullarını ixrac edən güclü iqtisadiyyatlara çevrilmişdirlər. Xüsusilə, 20-ci əsrin ortalarından bir çox Asiya və bəzi Latın Amerikasına ölkələri ticarəti məhdudlaşdıran qaydaları aradan qaldıraraq iqtisadiyyatlarını dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmişdir. Lakin, bir çoxu Afrikada yerləşən, təxminən 75 ölkə bu inteqrasiyadan kənar qalmış, dünya ticarətində payları azalmışdır.

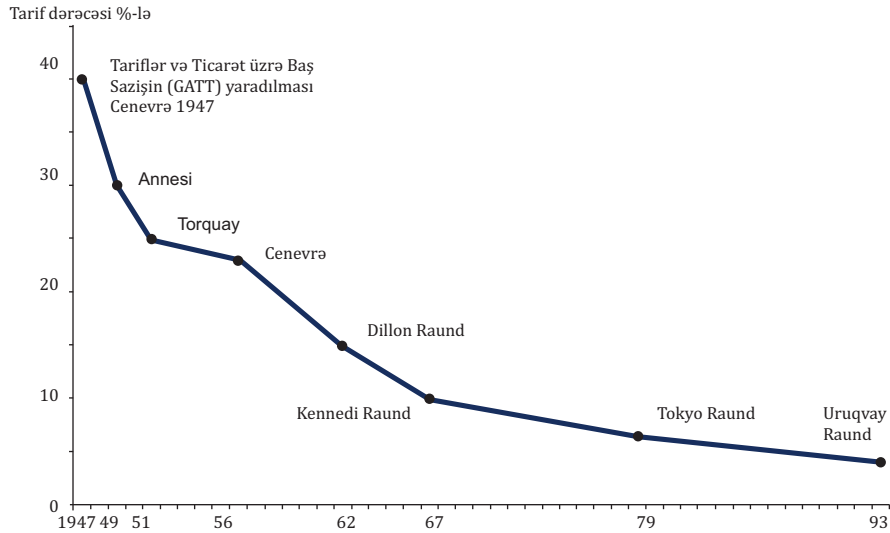
Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) yaradılmasından etibarən dünya ticarət dövriyyəsi təxminən 40 dəfəyə yaxın artmışdır (Qrafik 2).

Qrafik 2. Dünya ticarət dövriyyəsi (milyard dollarla)

Keçmiş illərə nisbətən ölkələr tarif miqdarlarını önəmli miqdarda azaltmışdır. Qrafik 3.-də görüldüyü kimi, orta tarif dərəcələri 1947-ci ildəki 40%-dən 1999-cu ildə 3,8%-ə qədər düşüb. Beləliklə, beynəlxalq ticarətdə ümumi əməliyyat xərclərinə təsir edən mühüm amil nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmışdır.

Qrafik 3. İllər üzrə ortalama tarif faiz dərəcəsi

Mənbə: Matthias Busse (2022)

Kənd təsərrüfatı üzrə tətbiq edilən tarif vergiləri digər sektorlara nisbətən dəfələrlə çoxdur. Məsələn, ABŞ-da orta tarif dərəcəsi 5% ətrafındaykən, kənd təsərrüfatına 15% tarif vergisi tətbiq edilir. Bu rəqəm inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) daha çoxdur (18%).

Sənayeləşmiş ölkələr üçün Uruqvay Raundundan sonra tətbiq olunan sadə orta tarif dərəcəsi bütün mallar üzrə 3 faiz təşkil edir, lakin inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu rəqəm 25%-ə bərabərdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: Uruqvay görüşündən sonrakı dövrdə tətbiq olunan orta tarif dərəcələri

Kateqoriya	İEO	İEOÖ
Bütün mallar	3	13
Sənaye məhsulları	3	13
Tekstil və geyim	8	21
Kənd təsərrüfatı	27	18

Mənbə: Finger, Ingco, and Reincke (1996)

Cədvələ əsasən, sənaye, tekstil və geyim məhsulları üçün tətbiq edilən gömrük vergiləri İEOÖ-də daha çoxdur. Bu göstəriciyə istisna olaraq, ABŞ-da tekstil sənayesinə yüksək gömrük vergisi tətbiq edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə (İEO) kənd təsərrüfatına tətbiq edilən yüksək tarif vergisi qərb dünyasında qida məhsullarının qiymətinin yüksək qalmasına səbəb olur. Məsələn, Avropa Komissiyası tələb-təklif nizamını qorumaq üçün təkçə şəkərin avropalı fermerlərə sərfəli olması üçün ildə 2,7 milyard avro dəyərində subsidiya verir. Buna görə kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış İEOÖ-in Avropa bazarına daxil olması çətinləşir.

Qeyd edilməlidir ki, İEO-in əldə etdiyi tarif qazancları ÜDM-nin, təxminən, 1-2%-ni təşkil edirsə, bu rəqəm inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 10-20%-ə qədər qalxa bilər. İEOÖ tarif vergilərini ortadan qaldırdığı zaman büdcədən itirdikləri vəsaitləri digər vergilər vasitəsilə bərpa etməyə çalışırlar.

Azərbaycanda 2018-ci ildə aparılan islahatlar nəticəsində Dövlət Gömrük Komitəsi ticarət dövriyyəsinin artırılması məqsədilə əksər mal kodları üzrə idxal gömrük rüsumlarını endirmişdir. Həmin ildən etibarən gömrükdə ancaq 0%, 5%, 15% dəyərində rüsum tətbiq

olunmağa başlandı. Eyni zamanda, yerli istehsalın qorunması məqsədilə isə müəyyən mal kodlarının gömrük rüsumları qaldırılmış, digərləri isə olduğu vəziyyətdə saxlanılmışdır.

Cədvəl 2. Azərbaycan üzrə tətbiq edilən gömrük vergisi və faiz dərəcəsi

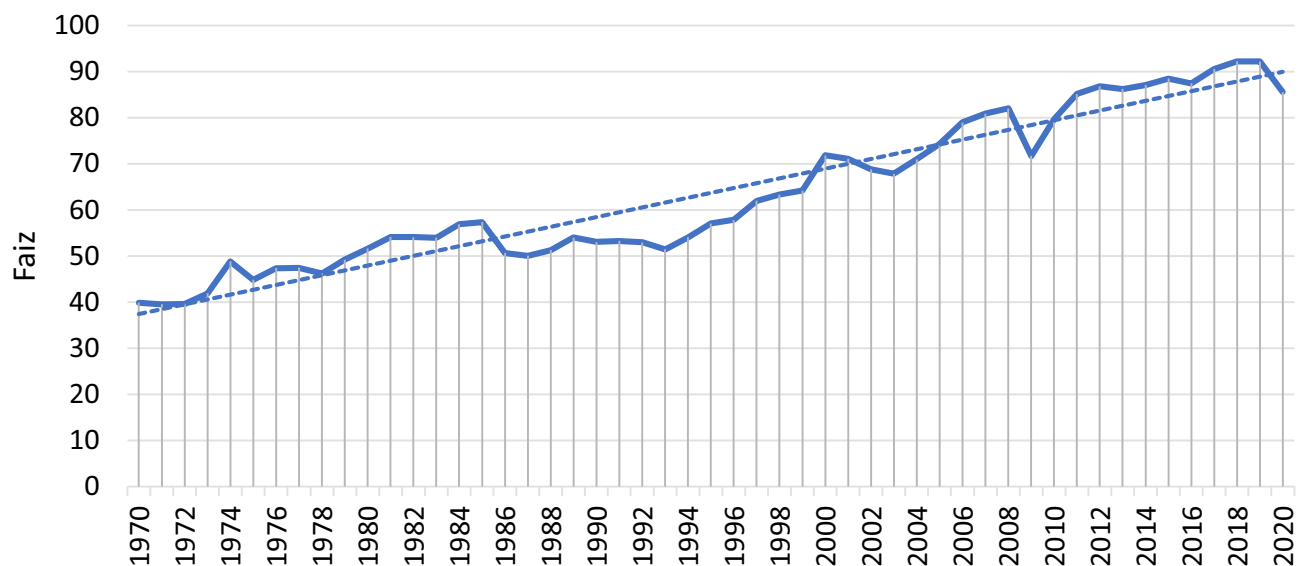
İllər	Ümumi İdxal	Gömrük vergisi	Sadə Orta %	Orta Çəkili %
2018	19 490 449 136	883 150 800	4.53	8.8
2019	23 323 430 431	1 104 753 184	4.73	8.15
2020	18 242 224 374	1 013 368 639	5.55	8.08
2021	19 899 837 356	1 205 507 800	8.08	6.06

2018-2020-ci illərin statistik göstəricilərinə nəzər yetirdiyimiz zaman orta çəkili faiz dərəcəsinin azaldığını, lakin sadə orta faiz dərəcəsinin artdığını müşahidə edə bilərik.

3. TİCARƏTİN LİBERALLAŞDIRILMASI ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

1994-cü ildə yaradılmış Avropa İqtisadi Bölgəsi 27 Avropa Birliyi üzvünü və İslandiya, Lixtenşteyn və Norveçə daxili bazarda birləşdirir. AİB-in yaradılma məqsədlərindən biri üzv ölkələr arasındakı ticarəti asanlaşdırmaq, Avropa bazarına inteqrasiya etməkdir. Nəticədə, müəyyən balıq və kənd təsərrüfatı məhsulları istisna olmaqla, Avropa İqtisadi Bölgəsindən gələn bütün məhsullar AİB daxilində tarifsiz ticarət edilə bilər. Qrafik 4.-də Avropa Birliyinə daxilindəki ümumi ticarətin ümumi ÜDM-ə nisbəti faiz olaraq əks etdirilmişdir. 1970-ci ildə bu göstərici 40% ətrafında ikən, 1994-cü ildə 50% ətrafında idi. AİB-in yaradılmasının təsirlərindən biri olaraq bu göstərici 2020-ci ildə 86%-ə qədər qalxmışdır.

Qrafik 4. Avropa Birliyi üzvlərinin ticarətlərinin ÜDM-ə nisbəti, %

1992-ci ildə yaradılmış ASEAN regionunda malların sərbəst hərəkətini təmin etməyi, bununla da üzv ölkələr arasında daha az ticarət maneələri və daha dərin iqtisadi əlaqələr, daha aşağı əməliyyat xərcləri və artan ticarət və biznes üçün daha böyük bazarlar yaratmağı hədəfləyir. 1992-2017-ci illər arasında ASEAN-a üzv ölkələr arasında qlobal idxala nisbətdə regiondaxili idxal 17 faizdən 24 faizə, ixrac isə 21 faizdən 27 faizə yüksəlib.

Şərqi və Cənubi Afrika üçün Ümumi Bazar (COMESA) daxili ixrac 2000-ci ildə Azad Ticarət Zonasının yaradılmasından sonra 1,5 milyard ABŞ dollarından 2015-ci ildə 9,0 milyard ABŞ dollarına yüksəldi ki, bu da 500 faiz artım deməkdir.

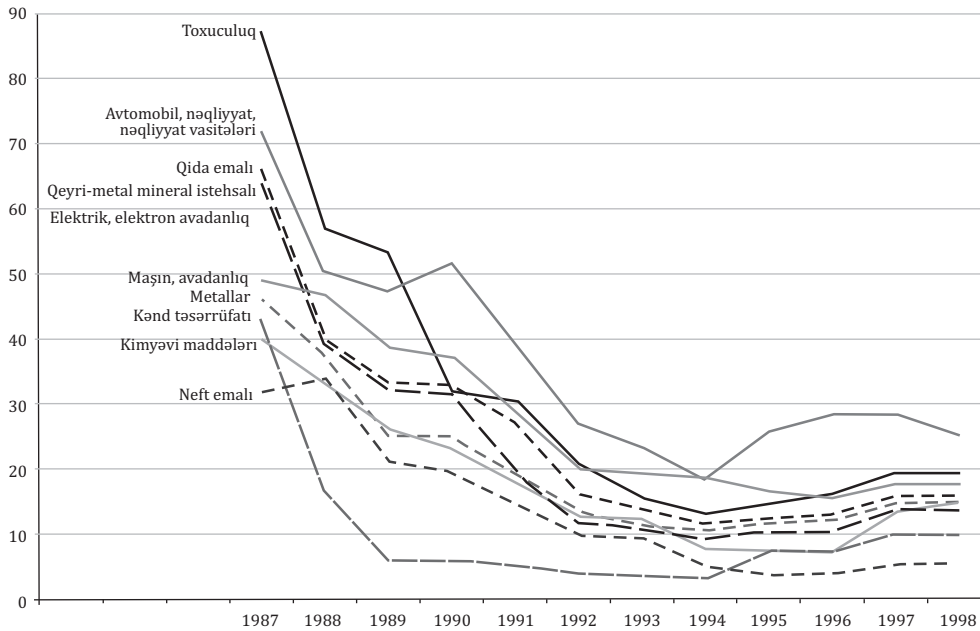
İEOÖ-in əksəriyyəti dünya bazarına inteqrasiyalarını artırmaq üçün ticarətin liberallaşdırılması siyasətindən istifadə etdi. Bu ölkələrdən biri olan Pakistan, 1980-ci illərdə iqtisadi artıma nail olmaq üçün ticari açıqlıq siyasətindən istifadə etməyə başladı. 2017-ci ildə Rashid Ahmad, Kashif Raza, Sobia Sahar tərəfindən qurulan modeldə ticari açıqlıq dərəcəsinin ÜDM-ə təsiri təhlil edilmişdir. Alınan nəticəyə əsasən, birbaşa xarici investisiyalar, idxal və ixracın artımı ÜDM-in artımına müsbət təsir göstərir.

1990-cı illərin əvvəlində ticari liberallaşmaya gedən Banqladeşin ticarət dövrü kəskin şəkildə artmışdır. M.M. Haque tərəfindən 2020-ci ildə aparılan tədqiqata əsasən, ticari açıqlıq dərəcəsinin 1% artımı ÜDM-nin 0.012% səviyyəsində artması ilə nəticələnəcəkdir.

Afrika qitəsinin ən böyük iqtisadiyyatına sahib olan Nigeriyanın xarici ixracında ən böyük rolu neft və neft məhsulları oynayır. Neft ixracı Nigeriyanın ümumi ixracının təxminən 90%-ni əhatə edir. Aparılan ekonometrik təhlildə ticari açıqlığın 1% artmasının uzunmüddətli dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-ə təsiri mənfi (-0.4%) qiymətləndirilmişdir. İnflyasiya, ixrac və məzənnənin isə qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-ə müsbət təsiri aşkar edilmişdir (C.P.Sidi – 2020).

Braziliyada 1991-ci ildən 1994-cü ilə qədər tətbiq edilən ticarətin liberallaşdırılması siyasəti iqtisadçıların gözlədiyi qədər ölkə iqtisadiyyatına təsir göstərmədi. İslahatlar nəticəsində xarici ticarətdə tətbiq edilən gömrük rüsumlarında güzəştlər edildi və bəzi məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. İslahatlar zamanı tarif faiz dərəcəsi təxminən 30,5%-dən 12,8%-ə qədər endirildi. Braziliya federativ dövlət olduğu üçün regionların iqtisadiyyatları bir-birindən fərqlənir. Məhz buna görə də ticarətin liberallaşdırılması hər regiona fərqli təsir göstərmişdir.

Qrafik 5. Braziliyada məhsul kateqoriyalarına tətbiq edilən tarif dərəcələrinin illər üzrə dəyişimi

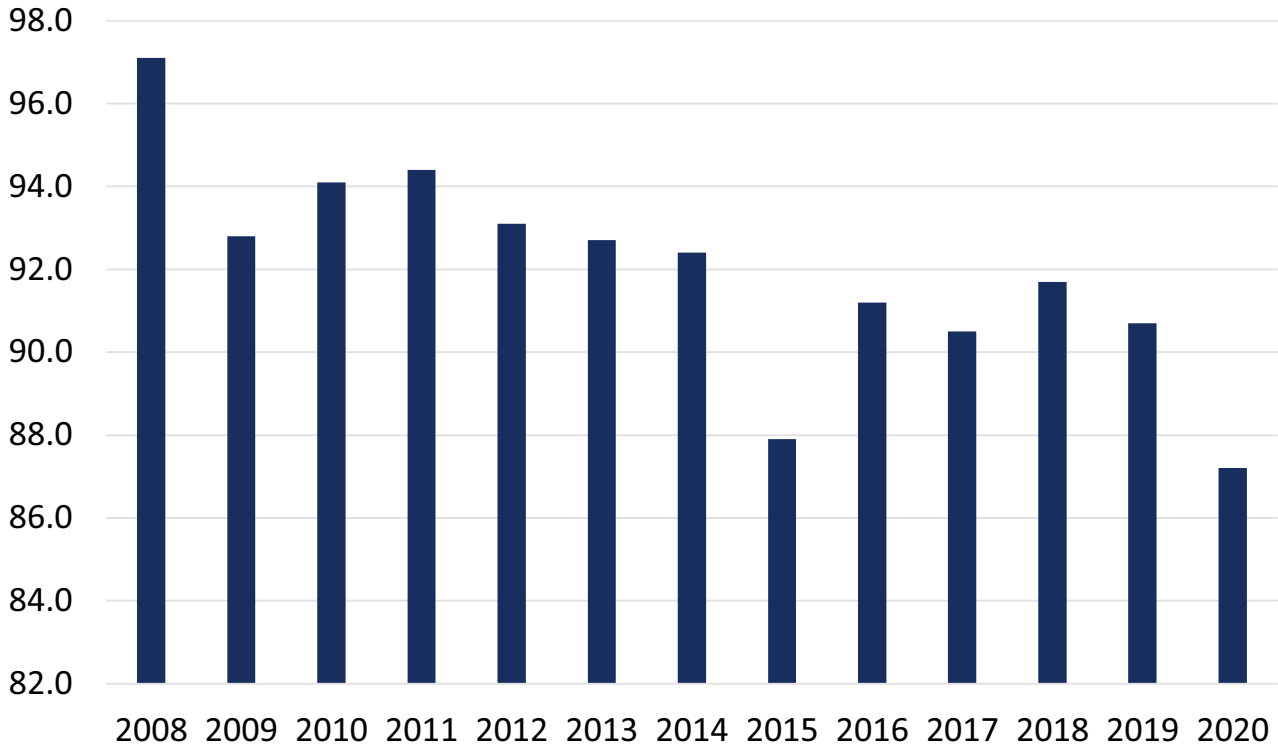
Qrafik 5.-ə istinadən deyə bilərik ki, sənaye məhsullarına tətbiq edilən gömrük rüsumlarında edilən dəyişikliklər, kənd təsərrüfatı və yüngül sənayeyə edilən dəyişikliklərdən daha artıqdır. Bu səbəblə sənaye məhsulları istehsal edən bəzi şirkətlərin rəqabətə tab gətirə bilməməsi ilə zavodlar bağlandı, əhalinin işlə təminatı və gəlir səviyyəsi azaldı. Bu səbəblə Braziliyada yenidən islahatlar keçirilmiş, bəzi məhsul kateqoriyaları üzrə tariflər yenidən qaldırılmışdır.

4. AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas təkan verici qüvvəsi olan neft və qaz sektorun ixracı onun ümumi ixracının təxminən 90%-ni əhatə edir (Qrafik 6). Nəzərə alınmalıyıq ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas hədəflərindən biri büdcənin Dövlət Neft Fondundan asılılığını azaltmaqdır. Buna görə də son illərdə hazırlanan strateji yol xəritələri və aparılan islahatlar nəticəsində qeyri-neft sektoru prioritet sahəyə çevrilmişdir. Atılan addımlar nəticəsində hər il kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye məhsullarının istehsalı və ixracı üzrə müsbət nəticələr qeyd edilir.

Qrafik 6. Neft ixracının ümumi ixracda payı (% olaraq)

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olan ölkələr arasındakı ticarət hal-hazırda dünya ticarətinin 98%-ni əhatə edir. ÜTT-nin əsas məqsədlərindən biri dövlətlərarası ticarət zamanı tarif və digər məhdudiyətləri minimuma endirməkdir. Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq üçün 1997-ci ildən etibarən danışıqları davam etdirir.

Azərbaycanda ticarətin sadələşdirilməsi illərdir ki, planlı şəkildə həyata keçirilir. Buna kağızsız ticarətin təşviqi, gömrük xidmətinin sadələşdirilməsi və şəffaflaşdırılması, Ələt Azad İqtisadi Zonasının yaradılması, digər ölkələrlə azad ticarət üzrə ikitərəfli müqavilələrin imzalanması daxildir.

Qeyri-neft sektoru üzrə Azərbaycanın əsas məşğuliyyət və ixracı həyata keçirilən sahələrindən biri kənd təsərrüfatıdır. Cədvəl 1.-ə istinad edərsək, dünya ölkələri üzrə ən çox gömrük vergisi tətbiq edilən sahə məhz kənd təsərrüfatıdır. Belə olan halda Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olduğu və ya kompleks dəyişikliklərlə ticarətin liberallaşdırılması müddətində kənd təsərrüfatı sektorunun problemlərlə üzləşəcəyi əvvəlcədən məlumdur. Bu kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün ticarətin liberallaşdırılmasından əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatında düşünülmüş və hesablanmış addımlar atılmalı, qeyri-neft sektoru üzrə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərin rəqabətlik səviyyəsi gücləndirilməlidir. Buna müasir texnologiyaların istehsalda tətbiqi, insan kapitalının yaxşılaşdırılması kimi amillər aid ola bilər. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi ölkənin neft gəlirlərindən asılılığını zəiflətməyə, nəticədə qeyri-neft sektoruna olan tələbatın artmasına gətirib çıxara bilər.

5. ƏDƏBİYYATLAR

An econometric analysis of the macroeconomic determinants impact of gross domestic product (GDP) in Bangladesh by Mohammad Mushfiqul Haque Mukit (2020); ISSN: 2174-3835

Effect of trade liberalization on economic growth of developing countries: a case of Bangladesh economy by Munshi Naser Ibne Afzal, "Journal of Business, Economics & Finance" (2012); ISSN: 2146-7943

Impact of Trade Openness on Economic Growth: A Case Study of Pakistan by Rashid Ahmad & Kashif Raza & Sobia Saher (2017); ISSN: 2519-9692

Economic Shocks and Crime: Evidence from the Brazilian Trade Liberalization by Rafael Dix-Carneiro, Rodrigo R. Soares and Gabriel Ulysea

Impact of Trade Liberalization on the Export of Non-Oil Sector in the Nigeria Economy by Charity Philip Sidi & David Solomon, "International Journal of Development Strategies in Humanities, Management and Social Sciences"; e-ISSN: 2360-9044

The Relative Impact of Trade Liberalization on Developing Countries by Mark Weisbrot and Dean Baker (June 12, 2002)

The evolving impact of trade liberalisation on wages and employment in Brazil by Rafael Dix-Carneiro and Brian Kovak

<https://voxddev.org/topic/firms-trade/evolving-impact-trade-liberalisation-wages-and-employment-brazil>

The World Bank

<https://data.worldbank.org/>

How South Asia can become a free trade area

<https://blogs.worldbank.org/endpovertyinsouthasia/how-south-asia-can-become-free-trade-area>

European Commission

<https://trade.ec.europa.eu/access-to-markets/en/content/european-economic-area-eea-agreement>

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

<https://www.stat.gov.az/>

Azərbaycan və Ümümdünya Ticarət Təşkilatı

<http://wto.az/>

TRADE LIBERALIZATION IN WORLD PRACTICE AND THE EXAMPLE OF AZERBAIJAN

Vusala JAFAROVA,
Mughdat HAJIZADA

SUMMARY

The concept of trade is one of the basic principles of international economic relations and economic development. Over time, various views have been put forward on the regulation of trade. Well-known economists and researchers believe that free trade, in addition to improving international relations, has a positive impact on the country and the world economy. It is from the middle of the 20th century that the role of trade in the world economy has increased. The establishment of the General Agreement on Tariffs and Trade and its subsequent replacement by the World Trade Organization has repeatedly increased global trade, had a positive impact on regional development and diversification of production. However, given that each country's economic model, level of development, and resources are different, trade liberalization may affect each country differently. In this article, we will analyze research conducted in different countries, and then discuss the steps taken to liberalize trade in Azerbaijan, the impact on the non-oil sector and its consequences.

Keywords: *Azerbaijan, WTO, trade liberalization, non-oil sector, tariff ratios*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 06.05.2022

Təkrar işlənməyə göndərilib: 25.05.2022

Çapa qəbul olunub: 29.06.2022